

La petjada dels escultors Pujol en els retaules del Santuari de Massarrúbies

JOAN VILAMALA TERRICABRES

El santuari de Massarrúbies és d'origen romànic, però va ser refet el segle XVII i ampliat en els segles XVIII i XIX.

És dedicat a una marededéu trobada que porta un ocell a la mà i que segons una tradició, recollida pel pare Narcís Camós en el *Jardín de María plantado en el Principado de Cataluña* (1657), fou trobada en una font per un pastor. La tradició popular contava que aquest pastor (del mas Cabiscol) va decidir portar-la a Solsona però en passar per sota l'Hostal de la Cirera li va desaparèixer la imatge i sola se'n va entornar a la font. És més, aquella mateixa nit, tot i ser l'estiu, va caure una rosada extraordinària que va deixar marcat el lloc on la Mare de Déu volia que li construïssin la capella. Així es va fer i aviat va concentrar la devoció mariana de l'entorn: Montpol, Cambrils, Òden, Timoneda, la Llena, Castellar de la Ribera, Ceuró, la Salsa i Terrassola.

Com tantes marededéus, la de Massarrúbies era invocada en èpoques de sequera. A la *Consueta* de Montpol¹, en l'apartat «Favors de la Verge» llegim, al costat de dues cròniques de 1824 i 1825, aquesta crònica més tardana, de 1953:

«El dia 30 de maig de 1953, amb permís del M. I. Sr. Vicari G. Rubio es va votar a la santíssima imatge de Massarrúbies acudint-hi els tres castells Montpol, Llena i Timoneda. Els símptomes de vent, fred i cel blau daven la impressió que potser la Verge faria el sord a la súplica encesa que,

1 Arxiu Diocesà de Solsona (ADS). Montpol, 35.

Exteriors del santuari de Massarrúbies. Foto J. Vilamala

en 1 de juny , els vuit pobles amb un portentatge de 407 persones li feien demanant-li plens d'arrepentiment, fe i amor, pluja pels conreus. La tarda, punt culminant de la pregària quan la solemne pocsó s'aglomerava de la Verge junt a la font prodigiosa va semblar que les paraules del predicador injectaven a l'atmosfera un pes, una xafogor que pressentien un canvi de temps; en efecte, passats dos dies començà a ploure

i fou tanta la pluja que els blats semblaven reverdir-se.»

El santuari de Massarrúbies antigament depenia de la parròquia de Terrassola, que va ser suprimida l'any 1909 i es va repartir entre Timoneda, la Llena, Castellar i Montpol. Avui pertany al municipi de Lladurs i guarda un esplèndid retaule major, barroc, dedicat a la Mare de Déu, que després de ser espoliat i mutilat l'any 1936,

Imatge de la Mare de Déu de Massarrúbies. Foto J. Vilamala

Vista general de l'interior. Foto J. Vilamala

l'any 1955 va ser restaurat per l'equip de Pere Roca Fius, pintor i daurador de Manresa, que signa les pintures de l'interior del cambril.

Això explica que l'estructura d'aquest retaule sigui poc habitual. Consta de tres carrers marcats per quatre columnes salomòniques que s'alcen damunt de la predel·la, que té a la part central la grada de l'altar (antigament amb sagrari) i, a banda i banda, un relleu amb una escena de la infantesa de Jesús: el Naixement, a la dreta, i l'Adoració dels pastors, a l'esquerra, en què curiosament tots el personatge masculins duen un barret, a la mà o al cap.

Predel·la. L'Adoració dels pastors. Foto J. Vilamala

El primer cos conté dues fornícules laterals sense les imatges originals. Al centre s'alça un arc de mig punt que connecta amb el cambril, flanquejat per dues figures; una, en una mà porta una espasa i a l'altra mà devia dur unes balances (atributs de la Justícia); l'altra, la Fortalesa, aguanta una columna. Es tracta de dues de les virtuts cardinals. És fàcil pensar que originàriament hi devia haver també, al pis superior, les altres dues virtuts que hi manquen; la Prudència i la Templança.

El carrer central té més alçària i corona el retaule amb una cúpula-baldaquí, que agombola la imatge de la Mare de Déu, gòtica, encimbellada

en un pedestal. A banda i banda hi ha esculpits dos angelets músics i al centre, en relleu, un colom (símbol de l'Esperit Sant). La mesa de l'altar és posterior, d'un estil clarament rococó.

No sabem quin escultor va aixecar aquest retaule l'any 1713 (data de la seva construcció que es pot llegir a la grada de l'altar), però sí que tenim documentat el nom d'un daurador reconegut que hi va intervenir uns anys després, Josep Bordons:

«... I vistos los papers vells se ha trobat haver pagat a Josep Bordons, pintor de Solsona, per lo preu fet de dorar lo retaule de Nostra Senyora 120 ll. i fins lo dia 1 gener 1749 resta divent... És lo albarà en lo arxiu ab senyal de nº 1. Rebut

En 1749 ha rebut Cristòfol Parcerissa, administrador ab jornals per la fàbrica de la capella nova 13 ll 4 s.»²

Com podem veure, al mateix temps, aquests anys s'alçava, a Massarrúbies, una capella nova. Per això, l'any 1750 el mateix document entra novament les despeses per pagar els «dos dauradors que dauraren lo altar major» i les despeses de la «capella nova».

«En 1749 Cristòfol Parcerissa, administrador, confessa haver-ne rebut ab jornals d'home i cavalcadura per l'obra de la capella nova fins a la quantitat de 28 ll., 15 s.

En lo dia 20 de novembre de 1750 Cristòfol Parcerissa, administrador de Nostra Senyora ab lo consentiment de batlle i regidors se ha passat en compte per la casa del Cabiscol 61 ll., per lo tenir casa parada a dos dauradors, que dauraren lo altar major de Massarrúbies, hi estigueren lo discurs de quatre anys: ara dita casa, no deu res a dita capella.»

La “capella nova” que esmenta el text no és altra que la capella del sant Crist, que es troba a la banda dreta del temple, que va ser embellida per Francisco Boldú l'any 1752:

2 ADS. Terrassola, 24. Capbreu de rendes (s. XVIII).

Capella del sant Crist. Foto J. Vilamala

Detall del sostre de la capella del sant Crist. Foto C. Dorico

«Item, donen en descarga noranta-cinc lliures deu sous pagades a Francisco Boldú, daurador, per la última paga i a compliment del retaule del sant Cristo de dita capella com consta ab rebuda que dit Boldú firma, en poder del reverent rector de Terrassola, dic: 95 ll. 10 s.

Item donen en descarga dos lliures que donaren al sobre dit Boldú per remiendos que feu a més del concert en dita capella, dic: 2 ll. »

Aviat però, a Massarrúbies, es projectà construir una nova capella davant per davant de la del sant Crist i aixecar un campanar. El contracte de les obres, que va fer conèixer fa uns anys Ramon Planes i Albets³, és del dia 9 de juny de 1755 i entre altres coses diu:

«Primerament, estigan obligats dits Bartomeu Pons i Pere Joan Pons a executar dita obra en esta forma, ço és que la capella se ha de fundamentar en frente de la capella del St. Cristo, dita capella ha de tenir onze palms de

llum de fondo, dotze palms de llum d'ample i dinou palms de llum d'alçada...»

Segons llegim al *Llibre de l'obra* l'any 1764 es treballa en el campanar i un cop acabada l'obra hi torna a haver moviment d'escultors, S'hi aixeca l'altar de sant Pelegrí, un sant del segle XIII canonitzat el 1726.

«Dia 15 de març de l'any 1775 se trobaren existents en la caixa de Nostra Senyora de Massarrúbies 373 ll. 2 s. 3 , i en lo mateix dia s'ha tret de la caixa per fer lo retaule de sant Pelegrí lo següent, la qual caixa és ab tres claus la una la té lo rector i les dos los administradors.

Primo: per pagar los escultors 140 ll.

Per estrenes dels escultors 6 ll. 12 s 6.

Per gastos d'anar a buscar lo retaule i plantar-lo 9 ll. 10 s. 9.

Mes per 12 cortans d'oli a 16 rals, 6 cor.19 ll. 10 s.

Mes dos pessetes que s'han tret falses, 15 s.

3 PLANES ALBETS, Ramon. *Contractes d'obres al bisbat de Solsona, 1661-1790*. Publicacions de la Delegació Diocesana de Mitjans de Comunicació Social del bisbat de Solsona, 1985.

Sostre de la capella de la banda de l'evangelí. Foto J. Vilamala

Mesa de l'altar major, obra de Josep Pujol i Juhí. Foto J. Vilamala

Suma junt lo que s'ha tret 176 ll. 8s. 3d.

Ab què se veu que a dia 15 de març de 1775 resten en la caixa de Nostra Senyora de Massarrúbies 196 ll. 14 s.»⁴

I és més, aquests mateixos escultors renoven la mesa de l'altar major de clar gust rococó, daurat l'any 1778, com també devia ser rococó el retaule de sant Pelegrí que s'ubicava a la nova capella de la banda esquerra. Al sostre, encara avui s'hi observen elements decoratius del mateix estil.

«Mes se tragué de la dita caixa de Massarrúbies lo 6 de maig de l'any 1778 per pagar los dauradors que dauraren lo altar de sant Pelegrí, mesa de l'altar de la Mare de Déu de Massarrúbies i lo sant Isidro, 240 ll. Si bé és ver que lo preu concertat era 239 ll. después de daurar sant Isidro i estrenes los vàrem donar fins a 240 ll. Ita est, Joan Ferrer, prevere.»

Dissortadament els documents estudiats no esmenten el nom dels escultors ni d'aquests dauradors, però comptem amb aquesta nota que llegim en el *Llibre de l'obra*:

«Descarga de Josep San i Jaume Sala per lo any 1771. Primo se ha gastat per lo fuster de Sant Llorenç per fer fer la fusta per lo retaule de Sant Pelegrí de Massarrúbies 21 ll. 10 s.»

Si els primers passos que es fan per a la construcció d'aquest retaule, “fer fer la fusta”, tenen relació amb Sant Llorenç de Morunys, el més lògic no és pensar que el tal fuster treballava per a l'obrador de Josep Pujol, si és que el text no es refereix a l'escultor mateix?

Aquests anys, a partir de 1768 comencem a trobar Josep Pujol i Juhí cada vegada més sovint a Sant Llorenç, al costat de Genís Solà, escultor, també de Folgueroles, on es baralla en el primer intent del retaule dels Colls (1769), que més tard passarà a ser el retaule del Roser.⁶

Josep Pujol l'any 1771 acaba el retaule de Marcenyac. El 16 de febrer de 1772 cobra el retaule del Roser de Puig-reig i per Tots Sants de 1772, probablement, deixa Folgueroles i s'instal·la de manera definitiva a la vila dels Piteus amb tota la família, per tirar endavant la seva obra magna: el retaule, cambril i capella

4 ADS. Terrassola, 26. Massarrúbies. *Llibre de l'obra*.

5 Genís Solà i Costa (Folgueroles, 1747- Berga?) Escultor. El trobem sovint col·laborant amb Josep Pujol, en la primera etapa, quan aquest té els fills petits i, tot i residir a Folgueroles, treballa a la vall de Lord i al seu entorn on s'instal·la a finals de 1772. L'any 1773 Genís Solà fa de padrí de bateig de Joan, el primer fill piteu de Josep Pujol. L'any següent fa de testimoni del casament de Segimon Pujol i Santaló, l'hereu de l'escultor dels Colls. El 21 d'abril de 1778 es casa amb Antònia Francàs i Solé, a Berga, on s'instal·la i hi té diversos fills. Segons informació rebuda de l'amic Carles Dorico (ACA Secció Notarials, Fons Berga, Localitat: Berga, not. Francisco Clarís), el 6 d'agost de 1780 trobem Genís Solà, a Berga, participant en la reunió de la Confraria de fusters, mestres de cases i moliners. Com també en 1784, 1785 i 1786, i l'any 1894 és nomenat procurador.

6 Vegi's. ADAM, J. i VILAMALA, J. « El Roser de Sant Llorenç, un retaule dels escultors Pujol » dins AAVV, *Una nissaga d'escultors de gust barroc* (2009).

Montpol. Retaule de la capella lateral de sant Gil. Foto J. Vilamala

Detall. Retaule de santa Anna. Josep Pujol i Galí. Foto J. Vilamala

de la Mare de Déu dels Colls, signat el gener de 1773.

D'altra banda, si tenim en compte que aquests mateixos escultors van fer la nova mesa de l'altar major d'estil rococó i la comparem amb la mesa del retaule major de la Pedra, obra de Josep Pujol de 1777, o la del retaule de la Mare de Déu dels Àngels de Trasserra de Capolat (avui Mare de Déu dels Prats d'Alcanar)⁷ veurem que tenen moltes semblances. Un argument més per atribuir la mesa de l'altar major i el retaule de sant Pelegrí (1775) a l'escultor de Folgueroles, ara ja de Sant Llorenç.

D'aquest retaule però, què se'n va fer?

A Montpol actualment guarden el retaule de sant Gil que segons el nostre entendre delata la mà de Josep Pujol i que casualment du incorporada a l'àtic la imatge de sant Isidre. Com a hipòtesi apuntem que es tracta del retaule de sant Pelegrí reconvertit, ja que, si tenim en compte l'època del transportista, signada a Solsona l'any 1865, que dóna fe del seu trasllat, constatem que aquest retaule d'estil rococó no es correspon amb l'època de la seva instal·lació a Montpol:

«He rebut del reverend Miquel Xixons, rector de Montpol, per conducto del reverend Joan Rodamilans la suma de quatre duros, sis

rals, per lo treball de pujar lo altar de sant Gil a l'expressada parròquia de Montpol. Solsona, 20, juliol de 1865 [signat] Manuel Angles. Són 86 rals de velló»⁸

L'altar de sant Gil, de Montpol, no pot ser fet l'any 1865. És anterior. Per això, com a hipòtesi, deduïm que el retaule de sant Gil de Montpol, d'estètica rococó "pujoliana", és el retaule de sant Pelegrí, de Massarrúbies, alçat i reconvertit.

Al santuari de Massarrúbies, però, encara hi trobem un tercer retaule, en què van intervenir els escultors Pujol de Sant Llorenç de Morunys, que ha passat desapercebut; tant, que actualment és dedicat a sant Josep. Es tracta de l'altar de santa Anna, que esmenta el *Llibre de l'obra*, i que avui es troba situat a la gran sala del cambril del santuari, reconstruït i ampliat entre 1879 i 1889.

Al frontispici del retaule hi ha un medalló enfosquit pel pas del temps; si l'observem detingudament hi podrem llegir unes lletres que diuen "Sta Anna Mater Beatae Mariae Virginis", cosa que delata que és aquest i no altre el retaule de santa Anna que trobem documentat en el *Llibre de l'obra*, amb aquests termes:

«1814. A l'escultor de Sant Llorenç per lo retaule de Santa Anna: 195 ll. 1 s. 4.»

⁷ VILAMALA, J. "Quatre retaules més de Josep Pujol", AUSA. 138, 2006.

⁸ ADS. Montpol, 37.

El retaule de santa Anna és un retaule de traça neoclàssica, decorat amb colors foscos que imiten el jaspi.

S'hi alcen sis columnes acanalades, de base lleument aponcellada, amb capitells d'ordre compost, dues de les quals es troben més avançades per emmarcar millor la fornícula central, avui presidida per una imatge de sant Josep, com hem dit.

El marc de la fornícula de punt rodó, a banda i banda, s'obre en forma de creu; a mitja alçada pengen unes garlandes i els dos carcanyols són decorats amb dos àngels daurats que omplen el buit.

Si observem amb calma la cornisa del retaule veurem que té els dos angles mutilats. Probablement aquest nyap es va fer per tal d'ajustar-lo a l'arc de la fornícula on es troba col·locat, quan es va reformar el cambril a finals del s. XIX.

El basament horitzontal de les columnes és decorat amb una sanefa feta d'elements circulars. El davantal de la mesa de l'altar conté una grossa garlanda i un medalló rodó o cartutx, on

s'endevina un anyell pasqual, pintat de color negre amb la creu, envoltat d'un núvol.

A la part superior, de manera forçada, cosa que evidencia la reubicació del retaule, penja de la cornisa de la volta del cambril un medalló envoltat d'uns rajos lluminosos, daurats, que conté dues torxes enceses col·locades en forma d'aspa. Entre columna i columna del fons, a la part inferior, a la banda esquerra podem llegir "any", i a la banda dreta "1816". És la data de la seva realització completa. Per cert, la dauradura o el dauratge, com ens agrada dir, és abundós i de qualitat.

Que l'autor d'aquest retaule és un Pujol no hi ha dubte, ja que el document esmenta «l'escultor de Sant Llorenç», però de quin Pujol es tracta?

L'any 1814 estaven en actiu, a Sant Llorenç, els germans Francesc⁹ i Miquel¹⁰ Pujol Santaló, i Josep Pujol Galí¹¹, l'hereu de Segimon, que sembla ser qui porta la iniciativa aquests anys (vegi's Apèndix 1. Arbre de família).

9 FRANCESC PUJOL I SANTALÓ. Folgueroles 1763 - Sant Llorenç 1839. Quan té uns nou anys la família Pujol i Santaló deixa Folgueroles i es trasllada a Sant Llorenç. L'any 1790 el trobem documentat treballant al costat del seu germà Segimon en el retaule de Santa Rita i de la Mercè del mas Mual de Cardona. L'any 1796 acaba el majestuós retaule major, de Sant Pere de Matamargó, que el seu pare tenia contractat des de 1792. L'any 1796 fa unes sacres i uns canelobres per a la parròquia de Sant Grau de Linya. L'any 1799 fa el monument de Setmana Santa de la Pedra i l'any 1803 el retaule del santuari de Puig-aguilar per 90 lliures. L'any 1807 treballa en el tabernacle de l'altar major de Serrateix pel qual cobra 437 lliures. L'any 1800 s'havia casat amb Teresa Llobet. Aquests anys el trobem esmentat fent petites aportacions com unes sacres (1801) per al retaule del Roser de Sant Llorenç i l'any 1803 aixecant el retaule major del santuari de Puig-aguilar. El seu fill Josep Pujol i Llobet serà el darrer de la nissaga a la vila dels Piteus. I probablement sigui Francesc Pujol si no, el seu nebot Josep Pujol i Galí l'autor del retaule de Santgrà, sufragània de Matamargó, aixecat l'any 1816. L'any 1819 planta i daura l'altar major de les Cases de Posada. L'any 1822 el trobem a Puig-reig fent de testimoni d'un casament al costat del daurador Lleir Pujol. L'any 1827 fa l'altar de sant Isidre de la Pedra i l'any 1829 aixeca el retaule neoclàssic del Roser de la Pedra, la imatge del qual havia estat feta pel seu pare l'any 1784, i probablement sigui també ell qui l'any 1820 va plantar l'altar de sant Antoni de Pàdua de la mateixa església. L'any 1833 fa el nou altar major de Sant Grau de Linya. Mor a Sant Llorenç el 18 d'agost de 1839 i és enterrat als claustres de la església parroquial.

10 MIQUEL PUJOL I SANTALÓ. Folgueroles 1769- Berga? Neix a Folgueroles però aviat amb tota la família passa a residir a Sant Llorenç de Morunys. Aquí, s'inicia com a escultor a l'obra familiar. Casat l'any 1803 amb Teresa Pintó, el trobem qualificat d'arquitecte, en el *Llibre de l'obra*, de Sant Llorenç l'any 1795, i fent de padrí en una partida de baptisme d'una seva neboda: Teresa Pujol i Llobet, el dia 20 de gener de 1811. Aquest mateix any i en 1815 el trobem cobrant petits encàrrecs de la confraria del Roser. L'única obra pròpia que li coneixem ens ha arribat per una fotografia. Es tracta del retaule major del santuari de Nostra Senyora dels Torrents (Correà), cremat l'any 1936. L'havia pactat l'any 1831. En el contracte consta com a escultor "habitant en la vila de Berga", on s'havia establert.

11 JOSEP PUJOL I GALÍ. Sant Llorenç, 1780? - Sant Llorenç 1823. Fill de Segimon Pujol i Santaló i de Cecília Galí. Treballa d'escultor. L'any 1810 es casa amb Mariàngela Pujol, amb qui té dues filles, Cecília i Maria. L'any 1811 esculpeix un sant Crist per a l'església de Sant Jaume de Codonyet (Sorba) i l'any 1814 aixeca el retaule de santa Anna del santuari de Massarrúbies. El tenim documentat també treballant l'any 1815 en el retaule lateral de la Mare de Déu dels Dolors, al santuari dels Torrents, on acaba l'altar de sant Tomàs iniciat l'any 1808. L'any 1816 completa el retaule del Roser de Sant Llorenç, iniciat pel seu avi Josep, i els anys següents rep diverses pagues perquè treballa en l'altar major de Santa Maria de Sorba (1815, 1817, 1818 i 1821). Mor afusellat per les tropes del general Rotten la vigília de la crema de Sant Llorenç l'any 1823. Fins ara coneixíem poca obra d'aquest Pujol que forma part de la cinquena generació. Serra i Vilaró li atribueix la imatge del Natzarè de Sant Llorenç de Morunys, desapareguda l'any 1936.

Retaule de santa Anna, avui de sant Josep. Foto J. Vilamala

Detall. Columnes i datació. Foto J. Vilamala

El seu avi, Josep Pujol i Juhí, l'escultor del Colls, havia mort l'any 1809 i el seu pare, Segimon, havia traspassat feia poc: l'any 1811.

L'any 1810 Josep Pujol i Galí s'havia casat amb Mariàngela Pujol, també de Sant Llorenç, i pel que sembla entomava la continuïtat de l'obrador familiar tan bé com sabia. Vegeu si no, què diu el *Llibre de l'obra* de Sant Jaume de Codonyet¹² en els comptes de 1811:

«Item per fer una creu ab imatge de sant Cristo, platejar-la i l'ansa pintada, fet lo sobre dit per Josep Pujol, escultor, i Francisco Pujol, daurador, 15 lliures, Són 15 ll.»

Pel que sembla, d'aquest document hem de deduir que "l'escultor de Sant Llorenç" era més

en Josep que no pas els seus oncles Francesc i Miquel, que aquests anys treballen preferentment de daurador el primer i d'arquitecte el segon.

El cas del retaule del Roser de la Corriu, en què l'any 1812 trobem tan sols el nom de Francesc Pujol (i Santaló), qualificat de daurador¹³, pot ser un exemple més d'aquesta manera d'operar.

Per això deduïm que en el cas del retaule de santa Anna de Massarrúbies, és també "un Pujol", en aquest cas, Francesc Pujol i Santaló, el daurador no explícit, del *Llibre de l'obra*:

«1816 Descarga:

Primo, per cera i oli se ha gastat: 32 ll. 14 s. 6

¹² ADS. Sorba, 24.

¹³ ADAM VIDAL, J. «Activitat artística a la Vall de Lord s. XVI-XIX: noves notícies sobre autors i obres d'art». A: *Oppidum*, núm. 11 (2013).

Per dorar lo altar de santa Anna: 127 ll. 10 s.
Per remendos que feu lo dorador: 3 ll. 15 s.
Per los dinars: 14 ll. 3s. 9
Per los dinars del rector i escolà: 4 ll. 2 s. 6
[Total] 182 ll. 5 s. 9.»

Justament, d'aquesta mateixa època, tenim documentat clarament "Josep Pujol, escultor de Sant Llorenç" l'any 1814 treballant en el retaule dels Dolors del santuari dels Torrents, que aleshores pertanyia a la parròquia del Cint.¹⁴

ADS. El Cint 11 bis: *"Item lo dia 8 de setembre [1814] se ha concertat lo altar dels Dolors de la capella dels Torrents a Josep Pujol, escultor de Sant Llorenç per lo preu de 85 ll. I lo dia 8 he entregat al reverend Josep Pujols, ecònomo del Cint per entregar al sobre dit escultor ... 45 ll."*

I els anys 1815, 1816, 1817, 1818 i 1821 tornem a trobar Josep Pujol Galí treballant a Sorba¹⁵:

Comptes 1815: *"Item per comprar fusta claus aiguacuit per fer part de l'altar major s'ha entregat a l'escultor Josep Pujol de Sant Llorenç de Morunys setanta-cinc lliures."*

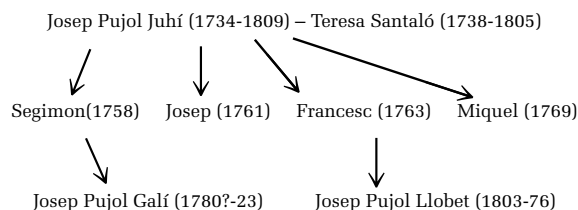
1816. *"L'altar vell s'ha posat a l'altar de Sant Antoni i sant Narcís. Compondre el lloc pel altar nou entre fuster paleta ha costat 15 lliures. S'ha concertat a Josep Pujol Galí, escultor de Sant Llorenç, la Santíssima Trinitat i Santa Maria per posar a l'altar Major, 80 lliures, 5 sous, 9 diners. Començar a posar els col·laterals de l'altar 40 lliures. Per acabar els col·laterals de l'altar major de Sorba 55 lliures. Hi hagué 4 cargues per portar-los de Sant Llorenç i posar-lo el mestre o paleta."*

1817: *"Item me fas descàrrega de dos-centes cinquanta lliures [que] s'han carregat a Josep Pujol, escultor de Sant Llorenç per fer lo retaule major de Sorba ab la Assumpta i quatre àngels com consta de recibo."*

1821: *"Item se ha concertat a Josep Pujol, escultor de Sant Llorenç la Santíssima Trinitat per posar al capdamunt de l'altar major per lo preu de 50 ll. se li són entregades."*

Vista, doncs, la feina que fa cada un dels Pujol, com a escultor, com a daurador i com a arquitecte, i tenint en compte el protagonisme de Josep Pujol i Galí, mort pels liberals l'any 1823, optem per atribuir-li el retaule de santa Anna del santuari de Massarrúbies, perquè l'any de la seva construcció ell és "l'escultor de Sant Llorenç" per antonomàsia.

Apèndix 1. Arbre de família de la tercera, quarta i cinquena generació dels escultors Pujol. Per simplificar, tan sols hi fem constar els fills escultors.

14 VILAMALA., J. «Segimon Pujol i Santaló, escultor, "estatuari acreditat", escultor de Sant Llorenç de Morunys». A: *Oppidum*, núm. 9, p. 26-41 (2011).

15 ADS. Sorba, 14.